

تطبیق آداب تکریم آناهیتا با امامزادگان شهرکرد، سرپیر و نظرگاه مادر و دختر گندمان در استان چهارمحال و بختیاری

فاطمه مسیبی دهکردی^۱

^۱ دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته صنایع دستی دانشگاه الزهرا

نویسنده مسئول:

فاطمه مسیبی دهکردی

شماره ۲۴ / تابستان ۱۴۰۰ / ص ۷۷-۸۶
مجله علمی پژوهش در علوم انسانی و تحقیقات میان رشته ای (سال هفتم)

چکیده

احترام به عناصر چهارگانه طبیعت از جمله آب، باد، خاک و آتش از دوران باستان بسیار مهم و حیاتی بوده است. نوع اکرام و تقدس این عناصر به حدی عمیق بوده که در طی ادوار متوالی این نحوه رفتار حفظ گردید و در دوره اسلامی، مطابق با مضامین و اصول دین بسیاری از مناسک مربوطه منسوخ و بسیاری از آنها نیز با رنگ و لعاب اسلامی به حیات خود ادامه می دهند. از جمله آداب به جامانده از دوران باستان در زمینه تقدس آب، وجود برخی امامزادگان و یا نظرگاههایی است که در خود ماجراها و یا افسانه‌های عجیب و جالبی را نهفته دارند و مردمان محلی، خود ریشه این داستان‌ها را نمی دانند و فقط به ذکر ماجرای سینه به سینه نقل شده، می پردازند. استان چهارمحال و بختیاری نیز با افسانه‌ها و داستان‌های وابسته به برخی از نقاط مقدسش، هویت و پیشینه تاریخی خود را معرفی می نماید. از جمله این مناطق؛ امامزادگان حلیمه و حکیمه خاتون، امامزاده حلیمه خاتون سرپیر و نظرگاه مادر و دختر گندمان می باشند که با آب، رابطه مستقیم داشته و یا دارند. هدف از انجام این پژوهش شناسایی مناسک و آداب مربوط به آیین‌های باستانی و مرده‌ای که روزگاری بر این سرزمین سایه گسترانده بود و همچنین شناخت فرهنگ بومی و محلی استان چهارمحال و بختیاری می باشد. پرسش اصلی این پژوهش نوع احترام به امامزادگان شهرکرد و سرپیر و نظرگاه مادر و دختر چگونه و از چه عاملی نشأت گرفته است؟

در این تحقیق موردی، روش مستندنگاری و مشاهدات میدانی، با اتکا به اطلاعات کتابخانه‌ای، داده‌هایی را به دست داده که به روش «توصیفی-تحلیلی» به تحریر درآمده است. آنچه از این تحقیق منتج می شود وجود آب از یک سو و نحوه احترام به این نقاط از سویی دیگر تأثیرات پرستش آناهیتا(الهه آب) را در دوران باستان، تداعی می نماید.

کلید واژه: آناهیتا، آب، چهارمحال و بختیاری، امامزادگان حلیمه و حکیمه خاتون شهرکرد، امامزاده حلیمه خاتون سرپیر، نظرگاه مادر و دختر گندمان.

مقدمه

آداب و رسوم و عقاید هر منطقه ریشه در تاریخ و فرهنگ آن منطقه دارد. استان چهارمحال و بختیاری نیز با دارا بودن فرهنگ و پیشینه‌ای ویژه از این قاعده مستثنی نمی‌باشد. با توجه به نحوه برخورد و میزان اکرام و احترام مردمان مناطق مورد بررسی، یعنی «نظرگاه مادر و دختر گندمان» و «امامزادگان حلیمه و حکیمه خاتون شهرکرد» و «امامزاده حلیمه خاتون سرپیر» درمی‌یابیم این نوع نگرش و ادای احترام محدود و منحصر به دوره اسلامی نمی‌باشد و در پس نوع رفتار این دو مکان، تاریخ و افسانه‌های باستانی نهفته است. مبدأ و وجه اشتراک این موارد، به ارزش و اهمیت نقش آب بازمی‌گردد، دلائلی نظیر عامل حیات و هستی بخشی و همچنین پاک‌کننده آلودگی سبب قداست و مقام الهیت این عنصر شده است. از آنجا که مکان امامزاده حلیمه و حکیمه خاتون جز سرچشمه یکی از چشمه‌های مهم شهرکرد بوده، نظرگاه مادر و دختر گندمان سرمنشأ چندین چشمه پرآب منطقه گندمان و امامزاده حلیمه خاتون سرپیر بر روی یک سرداب این روستا ساخته شده‌اند، بنابراین این سه نقطه از دوران باستان اماکن مقدس و متبرک در استان چهارمحال و بختیاری بوده و هستند. از طرفی گرمایی داشتن آب پیشینه طولانی در فرهنگ ایران دارد که به مادر زمین و نباتات یعنی آناهیتا باز می‌گردد و اهمیت و جایگاه این ایزدبانو تا جایی است که قبل از مهر (میترا) همراه اهورامزدا می‌باشد. در این تحقیق موردی، روش مستندنگاری و مشاهدات میدانی، با اتکا به اطلاعات کتابخانه‌ای، داده‌هایی را به دست داده که به روش «توصیفی-تحلیلی» به تحریر درآمده است.

ضرورت و اهمیت این پژوهش از آنجا نمایان می‌گردد که قسمتی از آثار تاریخی استان چهارمحال و بختیاری علاوه بر اینکه میراث مادی فرهنگی به شمار می‌روند و عوامل انسانی سودجویانه عامل تخریب هستند^۱، با دیدگاه‌های ویژه، میراث معنوی و ارزشمندی را از دوران باستان ثبت و ضبط نمودند که ریشه اصلی آنها باید شناسایی و معرفی گردد.

هدف از انجام این پژوهش، شناسایی و معرفی فرهنگ بومی استان چهارمحال و بختیاری و همچنین شناخت مناسک مربوط به آیین باستانی پرستش آناهیتا از طریق عقاید متداول درون شهرها و یا روستاهای دورافتاده و حفظ آنها می‌باشد.

سوالات پژوهش عبارتند از:

- فرهنگ عامه مردمان چهارمحال و بختیاری در خصوص امامزادگان شهرکرد و سرپیر و همچنین نظرگاه گندمان چگونه است؟
- وجوه اشتراک عقاید مردمان چهارمحال و بختیاری در خصوص امامزادگان شهرکرد و سرپیر و نظرگاه مادر و دختر نسبت به معابد آناهیتا در دوران باستان چیست؟

این پژوهش با استفاده از روش کتابخانه‌ای برای قسمت تاریخی و روش میدانی، مصاحبه و مشاهده و تجزیه و تحلیل اطلاعات منقول از طریق جدول برای بخش مربوط به اطلاعات امامزاده‌ها، گردآوری شده است.

در زمینه پیشینه این پژوهش باید گفت که در مورد نظرگاه مادر و دختر و همچنین امامزادگان شهرکرد و سرپیر بصورت کلی در کتاب «بروجن نامی به بلندای تاریخ» و «چهارمحال و بختیاری و تمدن دیرینه آن» معرفی مناطق پرداخته شده و همچنین در خصوص شخصیت آناهیتا و الهه آب، کتب فراوانی نظیر «پشت‌ها»، «اوستا»، «اساطیر و فرهنگ ایران» بررسی‌های جامع و مفصلی صورت گرفته است.

تاریخچه استان چهارمحال و بختیاری

چهارمحال و بختیاری با دارا بودن موقعیت‌های ایده‌آلی نظیر کوه‌های بلند، غارها، ذخایر فلزات، سنگ‌های معدنی، خاک حاصلخیز، مراتع، حیوانات وحشی، آبشارها و رودخانه‌هایی چون کارون و زاینده رود و چشمه‌سارهای فراوان و موقعیت جغرافیایی که از یک سو بشر اولیه را به دریا و از سوی دیگر به مرکز فلات ایران مرتبط می‌ساخت و مهمتر از همه نزدیکی این استان به دشت بین‌النهرین، توانست توجه انسان اولیه را به خود جلب نماید. آقای «بهرام فره‌وشی» در این خصوص اظهار داشت: «پس از خشک شدن دریای بزرگی که فلات ایران را گرفته بود حدود ۱۵ تا ۲۰ هزار سال پیش از میلاد زمین‌هایی از آب بیرون آمده بود و به واسطه خاک رسوبی رودخانه‌های حاصلخیز گشته بود مردمی در کنار کوه‌های جنگلی در غارها می‌زیستند، این انسان غارنشین که آثارشان در تنگ پیدان در کوه‌های چهارمحال و بختیاری دیده شده است طرز بکار بردن تبر سنگی را می‌دانستند و دارای سفالینه‌های خشن و سیاه بودند.» (فره‌وشی، ۱۳۶۸: ۲۱) همچنین خاستگاه تمدن ایلام شامل خوزستان، لرستان، پشتکوه و کوه‌های بختیاری است (مشکور، ۱۳۶۶: ۲۱۰) سرزمین چهارمحال و بختیاری بخصوص لار، میزدج و گندمان از نقاط آباد و مسکون ایران بوده است. (آهنجیده، ۳۰۳)

در پی تحقیقات و کاوش‌های باستانشناسی اخیر که در استان چهارمحال و بختیاری صورت گرفته، قدیمی‌ترین استقرار یکجانشینی بشر در منطقه گندمان یکی از محال این استان کشف گردیده است. (مبینی، ۱۳۸۹: ۵) کاوش‌های صورت گرفته در دشت شهرکرد و اشیاء مکشوفه در

«گورکای تپه» و ظروف و خمره‌های اکتشافی مشخص گردیده است که در این ظروف در هزاره پنجم پیش از میلاد سرکه و شراب می‌ساختند و این امر بیانگر تاکستان‌های فراوان در دشت شهرکرد در آن عصر بوده است. (همان، ۹)

«لرد کروزن» در کتاب «ایران و قضیه ایران» به قدرت زیاد مردمان منطقه بختیاری از دوره مادها و پارسیان تا زمان حمله اعراب مسلمان اشاره نموده است. در این دوران نیز تازیان از عهده سرکوب آنان برنیامدند و دین اسلام طی قرن‌ها وارد این منطقه شد. از مطلب فوق چنان برداشت می‌شود که با ورود تدریجی دین اسلام به منطقه، بسیاری از مناسک و عقاید باستانی حیات خود ادامه دادند و به مرور رنگ و لعاب اسلامی به خود گرفتند. در این راستا با معرفی اجمالی سه مکان باستانی و مقدس، به وجه اشتراک آنها با آیین پرستش آناهیتا پرداخته خواهد شد.

آب

بزرگترین وجه اشتراک میان نظرگاه مادر و دختر و امامزاده‌ها، وجود چشمه آب است. ایرانیان باستان، عناصر مفید و سودمند را که به نحوی در زندگی مؤثر بوده، مقدس داشته و ایزدی را نگاهبان آن می‌دانستند. آب یکی از عناصر سودمندی است که بسیار مورد ستایش و نیایش قرار گرفته و در سراسر کتاب اوستا با تقدس از آن سخن رفته است. مورخین یونانی درباره احترامی که ایرانیان به آب می‌گذاشتند مطالبی نقل کرده‌اند از جمله هروودوت می‌نویسد: ایرانیان آب را گرمی می‌دارند و برای آن مانند سایر عناصر مفید، از قبیل آتش، باد و غیره فدی و نیاز می‌آورند. ایرانیان در آب بول نمی‌کنند. در آب تفو نمی‌اندازند و دست در آن نمی‌شویند و به کثافات آن را آلوده نمی‌کنند. (عفی، ۴۰۲) ایزدان نگاهبان آب، به نام‌های آبان، اردویسور آب یا اردویسور آناهیتا (ناهید) آمده و آپم نپات یا بُز ایزد و یا آبان ناف که مأمور پخش آب‌هاست از یاران او می‌باشند. امشاسپندان خرداد، سرور آب‌هاست که به گفته بندش هستی، زایش و پرورش جهان مادی از آب است.

در خصوص حریم آب گفتنی است؛ هر چشمه ایزدانویی دارد و آب مؤنث است. در تمام دهات وظیفه آب از چشمه آوردن برعهده زن‌هاست. مرد اگر به چشمه برود مثل این بوده که به زنی تجاوز کند. در واقع چشمه‌ها نماد دختر باکره هستند همانند آناهیتا که همیشه باکره است.^۲ تمام مناطقی هم که به اسم دختر است مربوط به این الهه می‌شوند.^۳ (بهار، ۱۳۹۰: ۲۸۷)

آناهیتا (ناهید)۴، آب-ناهید (۵)

پیش از ظهور زرتشت بسیاری از آیین‌های موجود برجای ماندند و برخی دیگر مانند پرستش دیوان با مخالفت زرتشت و پیروانش روبرو شد. اما خدایانی هم بودند که در آیین زرتشت نه تنها پذیرفته شدند، بلکه سرودهای ستایش‌آمیزی در متون مقدس به آنان پیشکش شد. از جمله این خدایان کهن آریایی، مهر و ناهید بودند در کنار اهورا مزدا. (گویری، ۶۹) در میان آریاییان پیش از زرتشت، آپم نپات که فرشته آب بوده است مورد ستایش و تقدس قرار می‌گرفت. (عفی، ۱۳۷۴: ۴۰۳)

در عیلام دو معبد متعلق به آتنا و آرتامیس وجود داشته است و در شوش ایزدانو ننه‌ی را که معادل سامی آناهیتا بود، می‌پرستیدند. از اواخر سلطنت هخامنشیان به بعد بین ایزدانوان آرتامیس، آناهیتا و ننه‌ی التقاطی به وجود آمده بود. (گویری، ۷۶)

در آیین زردشتی آب عنصری مقدس است و هم، نام رودی مینوی است و هم ایزدانوی^۶ محافظ آب‌ها بنابراین در اوستا مورد ستایش قرار می‌گیرد. واژه اردویسور صفت و به معنی توانا، فزاینده و آناهیتا به معنی بی‌عیب و پاک و روی هم اردویسور آناهیتا به معنی آب پاک و توانای بی‌آلایش است. (پورداوود، ۱۳۹۴: ۱۶۵) در یشت پنجم که تنها مأخذ از موجودیت اساطیری آناهیتا است و شامل موضوعاتی شامل: ۱. توصیف آناهیتا؛ ۲. وصف پرستش آناهیتا از سوی اهورامزدا؛ ۳. شرح پرستش آناهیتا به وسیله زردشت؛ ۴. توصیف ستایش شاهان و نامداران از ایزدانوی ایرانی؛ ۵. درخواست ایزدانو از زرتشت مبنی بر چگونگی ستایش او. در این یشت آناهیتا نماد آب و به شکل رودخانه‌ای عظیم ظاهر می‌شود. (گویری ۴۹) رودی به بزرگی تمام آب‌های روی زمین که از فراز کوه هَکَر، به دریای فراخکرد فرو می‌ریزد و اقیانوس را به جوش و خروش درمی‌آورد و از این رود هزار رود و دریای دیگر منشعب می‌شود و یکی از این رودها یا دریاها قصری هزار ستون با هزار دریچه درخشان برای ایزد آناهیتا برپاست. (عفی، ۱۳۷۴، ۴۳۰) او از فراز آسمان باران و تگرگ و برف فرومی‌بارد و نطفه مردان و مشیمه زنان را پاک کرده و زایش زنان را آسان می‌سازد، از پرتو او خوشی و نعمت و ثروت در کشور پدیدار است. (همان، ۱۶۶) در داتستان دینیک آمده: آبی که از اردویسور آناهیتا می‌ریزد به اندازه تمامی آب‌هایی است که در جهان جاری است... محل اردیسور سپهر است. (هیلنز، ۱۳۷۷: ۵۴)

در دوران هخامنشیان نخستین بار نام خدایان دیگر، یعنی مهر و ناهید در کتیبه‌های اردشیر دوم می‌آید و نام ناهید بلافاصله پس از اهورامزدا و پیش از مهر ذکر می‌شود و این نشانگر پایگاه ارجمند این بانوست. (گویری، ۱۳۸۵: ۷۰) غیر از کتیبه‌ها، از معابد آناهیتا نیز در نوشته‌ها مورخین

یونانی و ایرانی در ایران باستان سخن رفته است. به طوری که می‌نویسند: معابد آناهیتا در ایران برای زنان پرهیزگار بوده و بیشتر این معابد از جمله معبد آناهیتا در همدان و شوش و کنگاور از جلال و شکوه خاصی برخوردار بوده‌اند. (عفی، ۴۳۱)

به نظر می‌رسد که از میان سه خدای مذکور در دوره پارتیان، ناهید اهمیت بیشتری داشته است. گئیرشمن معتقد است که همه معابد ایرانی در این دوران به رب‌النوع ناهید تعلق داشته‌اند. (گویری، ۷۷) در این زمان به الهه ناهید سوگند می‌خورده‌اند و در تثلیث ایزدان آناهیتا قبل از اهورامزدا جای داشته است. (کامبخش‌فرد، ۲۵)

متون پراکنده اوستای عهد اشکانی، در دوره ساسانیان جمع و تألیف شد تا آن را کتاب رسمی و قانونی قرار دهند. آبان‌یشت در ستایش ایزدانوی آب‌ها اردوی‌سور آناهیتا سروده شد و مانند میترا به حریم یاوران اهورامزدا راه می‌یابد. (گویری، ۸۷) اهمیت این الهه از آنجایی است که در بیشتر نقش برجسته‌های باقی مانده از این دوره حضور وی در مراسم مذهبی و سیاسی محسوس است، از جمله در نقش تاجگذاری نرسی در نقش‌رستم و در تاق‌بستان بزرگ واقع در طبقه فوقانی برفراز سوار سنگین اسلحه و زره پوشیده، نموده شده که سبویی را به نشانه آبدار دست دارد. آناهیتا علاوه بر آب با آتش در رابطه بوده است زیرا به قول س.ویکندر دانشمند ایران‌شناس سویدی پرستش آناهیتا رابطه ناگسستگی با آتش داشته است. سابقه این پیوستگی یعنی تقدس و پرستش آب و آتش ابتدا در زمان پارتیان در شیز آغاز شد و از آنجا به سایر نقاط گسترش یافت به ترتیبی که پرستش مظاهر این دو عنصر زندگی در همه استان‌های ایران متداول شد. (کامبخش‌فرد، ۲۵)

این معابد در زمان‌های کهن از غنی‌ترین و پرکالترین معابد بوده‌اند. ^۷ همچنین این معابد بر بلندی‌ها و در نقاط صعب‌العبور قرار دارند و دلیل آن پرهیز از حمله دشمنان بوده است. (همان)

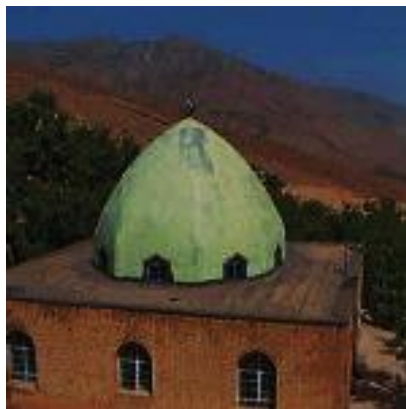
در استان چهارمحال و بختیاری معابد و اراضی مربوط به آناهیتا به وفور دیده می‌شود که گاهی برخی از آنها کارایی و بار معنوی باستانی خود را از دست داده‌اند. نظیر روستای «دستنا» که در اصل «دشت‌نا» یا «دشت آناهیتا» بوده و در گویش محلی دستنا گفته می‌شود. برخی دیگر با رنگ و لعاب اسلامی به حیات خود ادامه می‌دهند که نظرها مادر و دختر گندمان و امامزادگان شهرکرد و سرپیر، بی‌بی هاجر و چشمه سیاه‌سرد بروجن از آن دسته هستند.

معرفی نظرگاه مادر و دختر گندمان

روستای گندمان حوالی سال ۴۵۰ ه.ق (حدود ۱۰۰۰ سال پیش) در روزگار سلجوقیان تاسیس شده و نام خود را به چمن و مرغزار زیبا، خوش آب و هوا و وسیع اطراف خویش داده، به تدریج نام بیلاق سلطنتی گندمان، مرغزار شاهی^۸، چمن سلطانی، چمن گندمان، مرغزار گندمان زبانزد خاص و عام گردید. (بیگی، ۱۳۸۷: ۲۷۱)

در افسانه‌های محلی مردم گندمان آمده است که یکی از هفت قصر بهرام‌گور (هفت گنبد) گندکان نام داشته که امروز گندمان نامیده می‌شود و بقایای کاخ بهرام‌گور اکنون در بافت قدیمی شهر به صورت تلی از خاک برجای مانده است. قصر بهرام‌گور دارای محلی به نام چهاربازار بوده که از مراکز اولیه تشکیل شهر محسوب گردیده و به نام باغ چهاربازار شهرت یافته است. این چهاربازار متصل به کاخ بوده است. همچنین معروف است بهرام‌گور در باتلاق یا تالاب گندمان دفن شده است.^۹ (اسدی، ۱۳۷۵: ۲۱)

در شهر تاریخی گندمان، مقابل پارک آن زیارتگاهی وجود دارد که به نظرگاه مادر و دختر شهرت یافته و در کنار چشمه‌ای به همین نام – که ظاهراً به دلیل بی‌توجهی به آن و مسدود شدن راه‌های ورودی، آب آن بسیار کم شده – مورد احترام خاص زنان و دختران منطقه است. در گذشته دژی به نام قلعه مادر و دختر در این مکان وجود داشته که امروز نشانی از آن به چشم نمی‌خورد. نخستین بار محمد حسن خان اعتماد السلطنه در سال ۱۲۹۷ ه.ق از آن یاد می‌کند: «در قریه گندمان، ۱۰۰ خانوار جمعیت دارد ... آب چشمه در دامنه کوه به قدر دو سنگ، امامزاده ای دارد معروف به مادر و دختر ...». (صنیع‌الدوله، ۱۳۶۸: ۱۹۴۹) اسکندر خان عکاشه (ضیغم‌الدوله) بیست سال بعد (۱۳۱۷ ه.ق) به اختصار از آن سخن گفته و می‌نویسد: «با انگشت اشاره کرد به جانب کوه پشت گندمان که مدفن یکی از امامزاده‌ها است و این مقبره را مادر و دختر می‌نامند.» (عکاشه، ۱۳۶۵: ۱۰۴) چون این مقبره در دامنه کوه جنوب شرقی گندمان واقع است، مشهور است به کوه مادر و دختر، اسم همان امامزاده است. چشمه‌ای که به قدر دو سنگ آب دارد، از دامنه کوه جنب مقبره جاری است و اغلب املاک گندمان از این چشمه جاری مشروب می‌شود. عده‌ای بر این اعتقادند که این اثر تاریخی، آرامگاه دو زن است و برخی نیز مدعی هستند تنها یک نظرگاه است و کسی در این محل دفن نشده است. (تصویر ۱)



تصویر ۱: نظرگاه مادر و دختر گندمان (نگارنده، ۱۳۹۰)

هر چند در باب این مکان تاریخی هیچ سند و مدرک و یا سنگ نوشته‌ای وجود ندارد اما عوام بر این باورند که مادر و دختری از خاندان امامت در روزگار عباسیان به این منطقه آمده و بر اثر سرمازدگی از دنیا رفته و در این محل دفن شده اند و با احداث حرم و رواق و گنبد بسیار کوچک به زیارتگاهی تقریباً زنانه مبدل گشته است. در مدخل ورودی بقعه معروف به گذرگاه امامان، سنگی سیاه که جای پای انسانی بر آن حک شده وجود داشته که ظاهراً عقیده گندمانی‌ها بر این استوار است که متعلق به امام هشتم شیعیان (ع) بوده و هر کس به آن توهین کند، دچار عذاب الهی شده و مادر و دختر او را سنگ می‌کنند.

ایزابا بیشاب که در ماه ژوئن ۱۸۹۰ م به گندمان سفر کرده، اشاره‌ای کوتاه به این اثر تاریخی داشته و می‌گوید: «در این روستا ۸ چشمه آب نزدیک به هم از زمین می‌جوشد که یک نهر بزرگی را تشکیل می‌دهند. در کنار دهکده امامزاده وجود دارد.» (بیگی، ۷۲۲) به دلیل دارا بودن مناظر زیبا و آب‌وهوایی خوش مردمان منطقه به این قسمت سفر کرده و ساعت‌ها در میان چمن‌زار آن اقامت می‌کنند. بنای زیارتگاه یک چهار طاقی ساده با یک گنبد بدون تزئینات بوده است که متأسفانه اکنون با بی‌توجهی مسئولین اثری از آن نیست، چنان‌که اخیراً با درآوردن دفینه‌ای عظیم از زیر بنا، این ساختمان به‌طور کامل تخریب شده است. لکن این موضوع دلیلی برای فراموشی مردمان منطقه از نقش این نظرگاه در برآورده شدن حوایج آنان نشده است و کماکان برای گره‌گشایی از مشکلات خود به این نقطه پناه می‌آورند. (تصویر ۲)



تصویر ۲: تصویری از تخریب بنای نظرگاه مادر و دختر. (نگارنده، ۱۳۹۸)

امامزاده حلیمه و حکیمه خاتون شهرکرد^{۱۰}

یکی از ابنیه قدیمی و مذهبی این شهر امامزاده حلیمه و حکیمه خاتون است هرچند از بنیان اولیه این امامزاده تاریخ و سندی در دست نیست ولی از مندرجات کتب و تواریخ، آثار قبور و ساختمان‌های اطراف احتمال قطعی می‌رود که این امامزاده قبل از دوره اتابکان لرستان بوده و آنان در عمران آن همت گماشته‌اند. بعدها در دوران کشمکش‌های سلاطین و یغیان خرابی‌ها به آن وارد شده تا در زمان صفویه و کریم خان زند و

بالاخره قاجاریه تعمیر شده است که به همت بزرگان و علما و اهالی محل، به دستور میرسیدمحمد امام جمعه تجدید بنا گردیده است. سردر این امامزاده روبه طرف مشرق و دارای ایوانی است که بر روی دو ستون سنگی جلوخان قرار دارد. در ورودی امامزاده دو لنگه از چوب چنار و زنجیری بدان آویزان است که مرسوم بناهای متبرکه می باشد و بدان دخیل می بندند. اطراف این ایوان و سردر با کاشی های گل و بوته خشتی هفت رنگ مفروش شده بود و در بالای در، سنگ لوحه ای است که اشعاری بر روی آن نقل شده که عینا بر اطراف ستون های سنگی تالار داخلی امامزاده نیز تکرار گردیده در طرفین در دو سکوی سنگی یکپارچه ای به ابعاد ۷۰*۲ متر نیز زینت بخش می باشد. دهلیز آن مربع شکل و روبروی در ورودی بر بدنه یکی از طاقچه ها لوحه سنگی است که اشعاری از میرزا یوسف ضیاء می باشد. (آهنجیده، ۱۳۷۸: ۱۴۴)

اردشیر آخوندی، کارشناس میراث فرهنگی اظهار داشت: با ورود دین مبین اسلام به سرزمین ایران و نفوذ و گسترش دین تشیع ورود سادات نیز به ایران افزایش یافت. استان چهارمحال و بختیاری با توجه به اینکه در یک منطقه کوهستانی واقع است مأمن و پناهگاه امنی برای سادات و شیعیان بود که از جور و ظلم حکومت های وقت به ستوه آمده و در پناه حکام محلی قرار می گرفتند. وی افزود: این افراد مؤمن و عارف بودند و دوره حیات خود مورد احترام مردم بودند و پس از فوت نیز موقوفاتی به آنها اختصاص و بر مزار آنها بقعه می ساختند. آخوندی با بیان اینکه حدود ۵۵ سال پیش گنبد پوش داخلی تخریب شده و در معرض خطر فرو رختن بوده که پوش خارجی گنبد بازسازی شده است، افزود: در سال های گذشته نیز با همکاری اوقاف مرمت هایی داخل بقعه، بر روی پشت بام و کاشی های سر در انجام شده است. (تصویر ۳)



تصویر ۳: امامزاده حلیمه و حکیمه خاتون شهرکرد (نگارنده، ۱۳۹۷)

نکته مهم در خصوص این امامزاده، آبخیز بودن این نقطه از شهر می باشد. به نحوی که تا قبل از گسترش شهر (حدود ۲۰-۳۰ سال پیش)، این منطقه بسیار مستعد و آبزا بوده است. از طرفی مسجدی در جوار این امامزاده وجود دارد به نام مسجد اتابکان، که نوع معماری و سبک ساخت آن به شیوه ۴ طاقی بوده است که مطابق با آتشکده های پیش از اسلام می باشد. بنابراین، این قسمت (مسجد اتابکان) تا قبل از دوره اتابکان آتشکده بوده که در این دوره تغییر کاربری داده و به مسجد تبدیل شده است. (تصویر ۴) این مهم با اشاره توجه به پرستش توأمان آب و آتش که پیش تر اشاره شد، یکی از دلایل تطابق معبد آناهیتا با این امامزاده است. همچنین تا دوران پهلوی ورود مردان به این امامزاده ممنوع بوده و فقط زنان و دختران اجازه دخول داشتند، این امر از آنجا نمایان تر است که هر دو کوبه در ورودی امامزاده از نوع تُلکه (به معنی حلقه) که مخصوص زنان است، می باشد.^{۱۱} بنا به گفته ساکنین این شهر، این دو خاتون در حال فرار از دست ظالمین و بدخواهان جان سپردند.



تصویر ۴: مسجد اتابکان شهرکرد، روبروی امامزاده. (نگارنده، ۱۳۹۷)

امامزاده حلیمه خاتون سرپیر (خاتون حلب)^{۱۲}

یکی از روستاهایی که دارای تمدنی کهن و آثار باستانی ارزشمند در نقاط مختلفش است، روستای سرپیر می باشد. در پس هر کدام از آثار تاریخی این روستا، افسانه های محلی که درونشان رازها و نمادهای باستانی قرار دارند، نهفته است. زیارتگاه امامزاده حلیمه خاتون، معروف به خاتون حلب از نوادگان حضرت امام موسی کاظم (ع) است و به دختر برگ (باکره) معروف است. به همین دلیل از قدیم اعتقاد بر این بوده است که مردان نباید وارد زیرزمین امامزاده شوند و اگر مردی وارد آن شد دچار عواقب بدی می شود. (زیرزمین امامزاده یک سرداب است که مقادیر چشمگیر خاکستر از آن جمع شده است). (تصویر ۵)



تصویر ۵: امامزاده حلیمه خاتون (سرپیر، ۱۳۹۷)

جای جای خاک سرپیر دارای اماکن متبرک و اسامی با مسمی، نظرگاه ها، قدمگاه ها و جاهایی که به زمان قبل از اسلام و حتی به زمان میتراپیسم می توان نسبت داد، از جمله «بردسیلا»، «درختان کهنسال» که به آنها دخیل می بندند، چشمه های معروفی نظیر «شعفدی» (شفادهنده) چشمه «حاجت» و «گفت» و چشمه «گله» (برد سیلا هم در همان گفت گله که به وضوع قلعه هست، قرار دارد) و «تپه دُور»^{۱۳} (پرستشگاه دختر) که مرتبط با آناهیتا و ناهید است، می باشند. گفته شده در این پرستشگاه بز کوهی خودش می آمد تا امامزاده آن را بدوشد و با گرده نانی که هر کس می آمد از آنها بخورد، باز هم برای دیگران باقی می ماند. در نزدیکی این پرستشگاه چشمه ای به نام چشمه گاو وجود دارد، که باید هر سال یک گاو قربانی کنند تا آب آن خشک نشود. از گناهان بزرگ در این روستا آلوده کردن آب چشمه ها می باشد. با ریختن عرق امامزاده برای سایه گسترده بر آن دختر معصوم که از ترس دشمنان فرار کرده بود رویداده اند.

سوراخ «شمشیربر» بر صخره ای در نزدیکی امامزاده حلیمه خاتون قرار دارد که گفته شده بر شمشیر آن حضرت که سعی داشته خود را از چنگ دشمنان برهاند، بریده شده و به داخل آن پناه برد. (تصویر ۷) امامزاده بعد از اینکه به این منطقه فرار کرد در آن محل - که مورد احترام مردم است - رفت تا از گزند دشمنان مصون باشد. حتی مردم عقیده دارند بین بردسیلا (تصویر ۶) و شمشیربر تونلی وجود داشت که امامزاده از آن رفت و آمد می کرد. مخصوصاً محلی نزدیک بردسیلا درست قسمت گردنه روبه سرپیر، پایین دست راه یک قسمت گود بود که چند درخت در آن رویداده بود که خیلی متبرک بودند و خاک آنها برمی داشتند و در محلی زیر ضریح امامزاده معروف به «ناف» می ریختند و فقط زن ها حق داشتند به آنجا بروند و خاک آن شفا دهنده بود و اگر مردی آنجا می رفت کور می شد. حتی زنان حامله بچه در شکمشان پسر بود آسیب می دید. (آهنجیده، ۱۳۷۸: ۳۸۵)



تصویر ۶: راست، برد سیلا دشتک-سرپیر (نگارنده، ۱۳۹۷) تصویر ۷: چپ، شمشیربر سرپیر (نگارنده، ۱۳۹۷)

شمشیربر طی گذر زمان به جوی آب سنگی تبدیل شده که توسط مردمان منطقه در قدیم، احداث شده است و در میان صخره ای بلند و پرتگاه خطرناک، به صورت گذرگاه باریک ایجاد شده است. در واقع نقاط مربوط به آب منبع داستان ها و افسانه های فوق شده است.

نکته قابل توجه در خصوص این سه زیارتگاه وجود دارد از جمله اعتقادات زنان در زمینه حاجت روا شدن، پخت کاجی هفت دختران و بی بی حور و بی بی نور است که نباید چشم مردی به آنها بیفتند و یا از آن بخورد^{۱۴} و فقط زنان و دختران از آن میل می کنند. همچنین مراحل طبخ باید دور از نور خورشید و آسمان صورت پذیرد. همچنین این امامزاده نیز مانند حلیمه و حکیمه خاتون شهرکرد در حال گریز و فرار دشمنان جان سپرده بود و این نکته گویای پاکی و سرشت نیک این خاتون ها می باشد که قبل از این که دست متجاوزگر و ستمگر به آنها برسد، از دنیا رفته اند و همین امر عامل سبیل و نماد پاکی و مظلومیت قرار گرفتن در طی ادوار بعد گردیده است.

جدول ۱) تطابق عقاید مربوط به آناهیتا با امامزادگان شهرکرد و سرپیر و نظرگاه مادر و دختر (نگارنده)

مکان های مذهبی	قدیسه مربوطه	جایگاه قدیسه	ویژگی محیطی	افراد مجاز برای ورود
معبد آناهیتا	اپم نبات، آناهیتا، ناهید، اردویسور، ننه ی	بعد از اهورامزدا و قبل از میترا	وجود چشمه ها و رودخانه ها	زنان و دختران
نظرگاه مادر و دختر	مادر و دختر تصویر ۱	امامزادگان؟	وجود چشمه های متعدد در کنار نظرگاه	تا پیش از دوره پهلوی فقط زنان و دختران
امامزادگان حلیمه و حکیمه خاتون شهرکرد	حلیمه و حکیمه خاتون تصویر ۳	دختران ابراهیم مجاب، ۴ نسل بعد از امام موسی کاظم	وجود رودی پر آب، آتشکده (مسجد اتابکان) تصویر ۴	تا پیش از دوره پهلوی فقط زنان و دختران
امامزاده حلیمه خاتون سرپیر	حلیمه خاتون تصویر ۵	نوادگان امام موسی کاظم	وجود چشمه، درختان کهنسال و معبر مقدس و برد سیلا	قسمت سرداب فقط زنان و دختران

نتیجه گیری

آنچه از این پژوهش برداشت می‌شود؛ بار معنوی موجود در امامزادگان حلیمه و حکیمه خاتون سرپیر و نظرگاه مادر و دختر گندمان، منحصر به عصر اسلامی و عقاید اسلامی نبوده است. چنان‌که فرهنگ مربوط به پرستش آناهیتا و دوران زن‌سالاری تأثیرات عمیق و غیرقابل نفوذی را بر جای نهاده که از آنها به راحتی نمی‌توان چشم‌پوشی کرد. نکاتی نظیر زنان معصوم و یا دختران باکره و عدم ورود مرد به حریم امامزاده، همجواری با آتشکده و یا درختان کهنسال مقدس تشابهات معنا داری با معابد آناهیتا که همانا سرچشمه و آب حیات است و اشاره به پاکی و سرشت عاری از گناه آناهیتا که دختری معصوم و پاک بوده و به همین دلیل هم ورود مرد به معابد آناهیتا معادل تجاوز به حریم او بوده، همچنین همجواری آب و آتش که به موازات آن معبد با آتشکده ساخته می‌شد، دارد. آنچه از همگی این امامزادگان و نظرگاه برآورد می‌شود تعقیب و گریز از دشمنانی است که در پی آنان بودند و این زنان و دختران برای حفظ پاکی و قداست خود مأمن و پناهی مناسب‌تر از معابد آناهیتا که چشمه‌های مقدس بودند و فقط زنان و دختران اذن دخول داشتند، یافت نکردند. به این ترتیب علاوه بر عقاید باستانی موجود که بسیار مورد تأیید فرهنگ اسلامی در مورد زنان و دختران قرار گرفته بود، موج جدیدی از تبرک و قداست از نوع اسلامی نیز اضافه گردید و این امر رمز جاودانگی یک اسطوره شده است.

- ۱ - نظرگاه گندمان در سال‌های اخیر به قصد تخلیه دفینه، تخریب کامل شد و حتی سرچشمه‌های این مکان باستانی از این تهاجم در امان نماند.
- ۲ - مادر قدیسان و نجات‌بخش‌ها باکره‌اند. مانند زرتشت و عیسی.
- ۳ - پرستشگاه‌هایی که بسیاری از آنها بازمانده‌های بناهای کهن هستند و به نام‌های قلعه دختر، کُتل دختر، برج دختر و پل دختر در سراسر ایران پراکنده‌اند، می‌توان گفت با ناهید ارتباط دارند.
- ۴ - ناهید نام فرشته آب است که به صورت آناهیتا، با صفت اردویسور به معنی بالنده و قوی آمده و بسیار مورد ستایش قرار گرفته است.
- ۵ - نام زنی زردشتی است که نخستین بار در منظومه ویس و رامین آمده است. (بالازاده،
- ۶ - در کتاب اوستا دوشیزه‌ای زیبا، بلندبالا، خوش‌اندام وصف شده است.
- ۷ - پلی نیوس مورخ رومی که در سال ۷۹ میلادی درگذشته می‌نویسد که در معبد ناهید شوش یک مجسمه بسیار سنگین طلایی از الهه ناهیدپرا بوده که در اوقات جنگ، سردار رومی آنتوان در زمان فرهاد چهارم (۳۷-۱ میلادی) به غارت رفت. (کامبخش‌فرد، ۱۳۷۴: ۲۵)
- ۸ - در زمان شاه طهماسب اول به صورت شهری کوچک و قلعه‌ای شکل بوده بیرون از قلعه مرغزار شاهی صفویان که به چمن گندمان هم شهرت یافته، وجود داشت.
- ۹ - مردم گندمان اعتقاد دارند که در زیر این تپه گنج‌هایی قرار دارد که بر روی آن گنج، اژدهایی غول‌پیکر نگهبانی می‌دهد و حتی وقتی کوزه‌ها و کاسه‌های سفالی پراز خاکستر در این شهر به دست می‌آمده، یا آنها را از بین می‌بردند و یا برای استفاده شخصی (آشامیدن، نگهداری ترشیجات، و...) به منزل می‌بردند.
- ۱۰ - این اثر تاریخی در ۲۷ بهمن ۱۳۷۸ با شماره ثبت ۲۵۸۹ بعنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسید.
- ۱۱ - کوبه‌های مردانه به نام درکو شناخته می‌شدند.
- ۱۲ - ساختمان این امامزاده در سال ۱۳۸۹ به شماره ۵۹۸۴ به فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.
- ۱۳ - در گویش محلی بختیاری به معنای دختر.
- ۱۴ - بنا به اعتقادات، اگر مردی از آن بخورد گرفتار و یا زندانی می‌شود.

فهرست منابع و مآخذ

- آخوندی، اردشیر (۱۳۸۵)، سیمای میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری چهارمحال و بختیاری. تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی.
- آهنجیده، اسفندیار (۱۳۷۸)، چهارمحال و بختیاری و تمدن دیرینه آن. اصفهان: مشعل.
- بالازاده، کاووس (۱۳۷۷)، به یاد بهار. تهران: آگه.
- بهار، مهرداد (۱۳۹۰)، از اسطوره تا تاریخ. تهران: چشمه.
- بیگی بروجنی، شهناز (۱۳۸۷)، بروجن نامی به بلدای تاریخ. تهران: بهینه فراگیر.
- پورداوود، ابراهیم (۱۳۹۴)، یشت‌ها. تهران: اساطیر.
- صنیع‌الدوله، محمدحسن (۱۳۶۸)، مرآت‌البلدان جلد چهارم. عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. تهران: دانشگاه تهران.
- عفیفی، رحیم (۱۳۷۴)، اساطیر و فرهنگ ایرانی در نوشته‌های پهلوی. تهران: توس.
- عکاشه، اسکندر خان (۱۳۶۵)، تاریخ ایل بختیاری، فرید مرادی، تهران: یساولی.
- فره‌وشی، بهرام (۱۳۶۸)، ایرانویچ. تهران: دانشگاه تهران.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله (۱۳۷۴)، معبد آناهیتا کنگاور، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- کرزن، جرج (۱۳۶۲)، ایران و قضیه ایران، غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: نشر علمی فرهنگی.
- گویری، سوزان (۱۳۸۵)، آناهیتا در اسطوره‌های ایرانی، تهران: ققنوس.
- مشکور، جواد (۱۳۶۶)، ایران در عهد باستان. تهران: اشراقی.
- هیلنز، جان (۱۳۷۷)، اساطیر ایران، ژاله آموزگار، تهران: چشمه.
- سایت خبرگزاری بین‌المللی قرآن (ایکنا)، کد خبر ۳۶۴۶۷۶۳، تاریخ انتشار ۱۳۹۶/۷/۴. ساعت ۱۴:۰۷